

4.1 Αντικείμενο της μορφολογίας

Αντικείμενο της **μορφολογίας** (morphology) παραμένει, όπως ήδη αναφέραμε, το σημαίνον, με άλλα λόγια η έκφραση στη γλώσσα. Σε αντίθεση όμως προς τη φωνολογία, που εξετάζει τις μικρότερες διακριτικές μονάδες της γλώσσας, η μορφολογία ασχολείται με τα ελάχιστα σημαίνοντα, τα μορφήματα, καθώς και με τις παραδειγματικές και συνταγματικές τους σχέσεις στον σχηματισμό των αμέσως μεγαλύτερων μονάδων της α' άρθρωσης, των λέξεων· κατ' επέκταση ασχολείται με την κλίση, τη σύνθεση και την παραγωγή. Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε ότι το αντικείμενο της μορφολογίας είναι η φωνολογική μορφή μιας γλώσσας στην α' άρθρωση. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στη μορφολογία το σημαρινόμενο (η σημασία, το περιεχόμενο) χρησιμοποιείται στην οριοθέτηση του σημαίνοντος, χωρίς ωστόσο να βρίσκεται στο επίκεντρό της.

4.2 Μορφήματα

Η μικρότερη μονάδα της έκφρασης που είναι φορέας σημασίας ονομάζεται **μόρφημα** (morpheme). Ας κοιτάξουμε, για παράδειγμα, την εξής ακολουθία φωνημάτων: /a'ksexastos/. Η ακολουθία αυτή συνιστά προφανώς ένα γλωσσικό σημείο στα ελληνικά, είναι δηλαδή μονάδα της α' άρθρωσης. Μπορούμε όμως να διακρίνουμε σε αυτή μικρότερες ενότητες που και αυτές είναι φορείς κάποιας σημασίας και συμβάλλουν στο συνολικό σημαρινόμενο:

- /a/: δηλώνει άρνηση ή στέρηση αυτού που ακολουθεί,
- /'ksexas/: δηλώνει απώλεια μνήμης και μάλιστα ως συνολικό γεγονός,
- /t/: φανερώνει την προέλευση και (σε συνδυασμό με το /os/ που ακολουθεί) τη γραμματική κατηγορία ολόκληρου του σημαρινοντος (ρηματικό επίθετο),

/os/: φανερώνει τη γραμματική κατηγορία (επίθετο ή ουσιαστικό), το γένος (αρσενικό ή θηλυκό, εφόσον πρόκειται για επίθετο), την πτώση (ονομαστική), τον αριθμό (ενικός).

Έτσι λοιπόν, σύμφωνα με τον ορισμό του μορφήματος που δώσαμε πιο πάνω, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι οι ακολουθίες /a/, /'ksexas/, /t/, /os/ αποτελούν διαφορετικά μορφήματα. Ωστόσο, μια τέτοια προσέγγιση παρουσιάζει ορισμένες δυσκολίες. Θα περιοριστούμε προς το παρόν σε μία.

Ας ξανακοιτάξουμε την ακολουθία /ksexas/, όπως στη λέξη ξεχάσω (Δεν θα σε ξεχάσω). Τόσο η ακολουθία αυτή όσο και η /ksexn/, όπως στη λέξη ξεχνώ (Δεν σε ξεχνώ), δηλώνουν απώλεια μνήμης (με μόνη διαφορά το πώς παρουσιάζεται το γεγονός αυτό, δηλαδή είτε συνοπτικά είτε στην εξέλιξή του· βλ. πιο κάτω σχετικά με τη γραμματική σημασία και την όψη του ρήματος). Το ίδιο ισχύει π.χ. και για τις ακολουθίες /'fenv/ (Φεύγω αύριο στη Ρόδο) και /'fiɣ/ (Θα φύγω με την πρώτη ευκαιρία). Η διαίσθησή μας μας λέει ότι και οι δύο ακολουθίες ανήκουν στην ίδια λέξη. Επομένως, στην περίπτωση αυτή δεν θα θέλαμε να δεχτούμε δύο διαφορετικά μορφήματα, αλλά ένα μόρφημα με δύο διαφορετικές μορφές.

Θεωρούμε, λοιπόν, ότι το μόρφημα, όπως άλλωστε και το φώνημα, είναι μια αφηρημένη μονάδα που εκφράζεται με μορφές (morphs), δηλαδή ακολουθίες φωνημάτων, εφόσον αναφερόμαστε στο φωνολογικό επίπεδο. Επειδή όμως, όπως είδαμε, τα φωνήματα πραγματώνονται με φθόγγους, ο όρος 'μορφή' μπορεί να σημαίνει και ακολουθία φθόγγων, όταν μιλούμε σε φωνητικό επίπεδο, με αντίστοιχο συμβολισμό (αγκύλες []). Τα μορφήματα τα συμβολίζουμε με άγκιστρα { }. Για παράδειγμα, το μόρφημα {πληθύς (προσώπων, αντικειμένων κτλ.)} στα ελληνικά εκφράζεται με τις μορφές /i/, /es/, /a/, /on/, /us/.

Η παραπάνω συζήτηση οδηγεί στον εξής προσδιορισμό της έννοιας του μορφήματος: μόρφημα είναι το σύνολο των μορφών με την ίδια σημασία. Η προσέγγιση αυτή καθιστά σαφές ότι η ταυτότητα ενός μορφήματος εξαρτάται από το σημαινόμενο και όχι από το σημαίνον.

Μερικές φορές μια μορφή που εκφράζει ένα μόρφημα μπορεί να αντικατασταθεί στο ίδιο περιβάλλον με μια άλλη μορφή του ίδιου μορφήματος (χωρίς βέβαια η αντικατάσταση αυτή να έχει συνέπειες στη συνολική σημασία της μονάδας ανώτερου επιπέδου). Στην περίπτωση αυτή μιλούμε για ελεύθερα εναλλασσόμενες μορφές (free variants) του μορφήματος. Π.χ. η αντικατάσταση της /ume/ με την /ame/ στη

λέξη /aɣa'pume/ δεν αλλάζει τη σημασία της λέξης: οι μορφές /ume/ και /ame/ του μορφήματος {α' πρόσωπο (πληθυντικός αριθμός)} είναι ελεύθερα εναλλασσόμενοι τύποι του μορφήματος αυτού. Έχουμε δηλαδή στην περίπτωση αυτή παραδειγματικές σχέσεις ελεύθερης ποικιλίας ανάμεσα στις μορφές ενός μορφήματος.

Αντίθετα, μορφές ενός μορφήματος που δεν εμφανίζονται ποτέ στο ίδιο περιβάλλον, έχουν δηλαδή συμπληρωματική κατανομή, τις ονομάζουμε **αλλόμορφα** (allomorphs) του μορφήματος αυτού. Για παράδειγμα, οι μορφές /i/, /es/, /a/, /on/, /us/ είναι αλλόμορφα του μορφήματος {πληθύνει}. Στο σημείο αυτό ας κάνουμε μια παρατήρηση ως προς την ορολογία: μερικοί χρησιμοποιούν τη λέξη 'αλλόμορφο' για να αναφερθούν σε οποιαδήποτε πραγμάτωση ενός μορφήματος. Ανεξάρτητα από το τι όρο υιοθετούμε, το ουσιώδες είναι να ξέρουμε κάθε φορά αν πρόκειται για τύπους σε σχέση ελεύθερης ποικιλίας ή για τύπους με συμπληρωματική κατανομή. Αντίστοιχες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τη λέξη 'αλλόφωνο' (πρβ. σ. 33).

Υπάρχουν αλλόμορφα ενός μορφήματος που οφείλονται στο φωνολογικό περιβάλλον, λ.χ. τα ['fiɣ] και ['fiɟ] στις λέξεις φύγω, φύγει αντίστοιχα: η εμφάνιση του ενός ή του άλλου αλλόμορφου υπαγορεύεται αποκλειστικά και μόνο από το αν το φώνημα /ɣ/ ακολουθείται από μπροστινό ή πισινό φωνήεν. Γι' αυτό και τα αλλόμορφα αυτά ονομάζονται **φωνολογικά καθορισμένα αλλόμορφα**. Σε αντίθεση με αυτά, τα αλλόμορφα ['fa] και ['tro] στις λέξεις φάω και τρώω δεν μπορούν να αποδοθούν σε φωνολογικές ανάγκες: και τα δύο μπορούν να προηγηθούν π.χ. του φωνήματος /o/ ή του /s/. Επομένως, η επιλογή του ενός ή του άλλου αλλόμορφου οφείλεται σε άλλες απαιτήσεις του περιβάλλοντος (στην παραπάνω περίπτωση παίζει ρόλο η όψη), και τα αλλόμορφα αυτά χαρακτηρίζονται ως **μορφολογικά ή γραμματικά καθορισμένα**.

4.3 Η εξεύρεση των μορφημάτων μιας γλώσσας

Για να βρούμε ποια είναι τα μορφήματα μιας γλώσσας, εφαρμόζουμε ουσιαστικά τις ίδιες διαδικασίες που ακολουθήσαμε στην αναζήτηση των φωνημάτων, με άλλα λόγια τον **τεμαχισμό** και την **ταξινόμηση**, με τη βοήθεια της εναλλαγής και της κατανομής αντίστοιχα. Συγκεκριμένα, προσπαθούμε να τεμαχίσουμε το συνεχές φωνητικό φάσμα των δεδομένων μας σε ελάχιστες ενότητες που είναι φορείς σημασίας, με τη βοήθεια ελάχιστων ζευγαριών. Ελάχιστα φωνητικά τεμάχια με

την ίδια σημασία και συμπληρωματική κατανομή κατατάσσονται στην ίδια τάξη, θεωρούνται δηλαδή αλλόμορφα του ίδιου μορφήματος. Ανάλογα προσδιορίζονται και οι ελεύθερα εναλλασσόμενες μορφές. Στην πράξη, ωστόσο, οι διαδικασίες αυτές είναι αλληλένδετες με τον συνεχή σχηματισμό και έλεγχο υποθέσεων σχετικά με το ποια μορφή θα αποδοθούν σε ποιο μόρφημα. Εξάλλου, ο τεμαχισμός στην γραμματική εφαρμογή του προσκρούει σε ανυπέρβλητες δυσκολίες, όπως πρόκειται για κλιτές γλώσσες, όπως θα δούμε παρακάτω.

4.4 Είδη μορφημάτων

Μπορούμε να διακρίνουμε υποκατηγορίες μορφημάτων ανάλογα με (α) την αυτοδυναμία τους και (β) τη σημασία τους.

(α1) **δεσμευμένα μορφήματα** (bound morphemes): είναι τα μορφήματα που δεν εμφανίζονται ποτέ αυτοδύναμα, αλλά πάντα σε συνδυασμό με άλλα, σε μεγαλύτερες μονάδες της α' άρθρωσης, π.χ. το στερητικό *-οι* οι καταλήξεις *-ος*, *-ου*, *-οι*, αλλά και τα *παιδ-*, *λέ-*, *άνθρωπ-* κτλ.

(α2) **ελεύθερα μορφήματα** (free morphemes): τα μορφήματα αυτά μπορούν να εμφανιστούν μόνα τους, με άλλα λόγια δεν εξαρτώνται από την ταυτόχρονη παρουσία κάποιου άλλου μορφήματος (στο πλαίσιο μιας μεγαλύτερης μονάδας της α' άρθρωσης), λ.χ. *και*, *χθες*, *αύριο*.

(β1) **λεξικά μορφήματα** (lexical morphemes): δηλώνουν αντικείμενα, ιδιότητές τους, καταστάσεις κτλ., έχουν δηλαδή κυρίως αναφορική λειτουργία, αναφέρονται στην εξωγλωσσική πραγματικότητα (φυσική, κοινωνική, ψυχολογική κτλ.), λ.χ. οι αγγλικές λέξεις *sun* ('ήλιος'), *run* ('τρέχω') και οι ελληνικές *χθες*, *αύριο*. Είναι ευνόητο ότι τα λεξικά μορφήματα βρίσκονται σε άμεση σχέση με αυτό που θέλουμε να εκφράσουμε στην επικοινωνία. Ο αριθμός τους είναι σημαντικά μεγαλύτερος από τον αριθμό των φωνημάτων (π.χ. για τα γερμανικά υπολογίζεται στις 5.000–10.000 (βλ. Bünting 1972: 96)) και η τάξη τους είναι ανοιχτή: όταν το απαιτήσουν οι ανάγκες της επικοινωνίας μπορούν να δημιουργηθούν καινούργια λεξικά μορφήματα. Τα λεξικά μορφήματα ανήκουν κυρίως στις γραμματικές κατηγορίες (μέρη του λόγου) των ουσιαστικών, ρημάτων, επιθέτων και επιρρημάτων (βλ. 5.2).

(β2) **γραμματικά μορφήματα** (grammatical morphemes): αναφέρονται σε ενδογλωσσικές σχέσεις, έχουν δηλαδή γραμματική λειτουργία. Μπορούν λ.χ. να δηλώνουν ότι μια λέξη έχει παραχθεί από μια άλλη.

και να σημαδεύουν ταυτόχρονα τη γραμματική της κατηγορία, λ.χ. το -ότητα στη λέξη αθωότητα ή το -ως στη λέξη ευχαρίστως (παραγωγικά μορφήματα). Ή μπορούν να φανερώνουν τον ρόλο ενός λεξικού μορφήματος μέσα στην πρόταση, λ.χ. το -ος στην πρόταση Ήρθε ο άνθρωπός σου φανερώνει ότι η λέξη άνθρωπος λειτουργεί ως υποκείμενο, ενώ το -ο στην ίδια λέξη θα τη μετέβαλλε σε αντικείμενο ως προς τη λειτουργία της (κλιτικά μορφήματα). Ο αριθμός των γραμματικών μορφημάτων δεν είναι μεγαλύτερος από μερικές δεκάδες και είναι πολύ πιο σπάνια η προσθήκη καινούργιων στοιχείων στην τάξη αυτή από ό,τι στην περίπτωση των λεξικών μορφημάτων. Τα γραμματικά μορφήματα ανήκουν κυρίως στις γραμματικές κατηγορίες των συνδέσμων, προθέσεων, άρθρων κτλ. ή είναι δεσμευμένα γραμματικά μορφήματα που εκφράζουν δευτερεύουσες γραμματικές κατηγορίες (π.χ. γένος, αριθμό, πτώση, πρόσωπο, βλ. 5.3), την παραγωγή κ.ά.

Οι παραπάνω διακρίσεις περιέχονται συνοπτικά στο Σχήμα 8 (πρβ. Welte 1974: 393).

ΣΗΜΑΣΙΑ \ ΑΥΤΟΔΥΝΑΜΙΑ	ελεύθερα	δεσμευμένα	
		κλιτικά	παραγωγικά
γραμματικά	και, αν ο, η, το	-ω, -εις, -ει -α, -ας, -ες	ξε-, α- -α, -ως
λεξικά	χθες, τώρα	παιδ-, τρεχ-, γραφ-	

Σχήμα 8: Είδη μορφημάτων (τα παραδείγματα αποτελούν πραγματώσεις των μορφημάτων)

Όπως φαίνεται και από τον παραπάνω πίνακα, οι δύο διαστάσεις ταξινόμησης (αυτοδυναμία, σημασία) τέμνονται. Αλλά και στο πλαίσιο της ίδιας διάστασης οι υποκατηγοριοποιήσεις είναι προτιμότερο να εκληφθούν ως γνώμονας παρά ως διαζευκτική ταξινόμηση. Λ.χ. την πρόθεση από θα τη χαρακτηρίζαμε ως γραμματικό μόρφημα, ωστόσο σίγουρα θα αναγνωρίζαμε σε αυτήν περισσότερη λεξική σημασία από ό,τι στο κλιτικό μόρφημα -ος.

Πριν περάσουμε στις συνταγματικές σχέσεις μεταξύ μορφημάτων, θα αναφέρουμε με συντομία μερικούς ακόμη όρους που συναντούμε συνηθώς στη βιβλιογραφία. Δύο ή περισσότερα μορφήματα που πραγματώνονται με την ίδια μορφή ονομάζονται ομώνυμα (homonyms), π.χ.